

УДК 398.4
ББК 63.3-7

Микола Кугутяк
(м. Івано-Франківськ, Україна)

СТАРОДАВНІ СКЕЛЬНІ СВЯТИЛИЩА КОСМАЧА

У статті йдеться про відкриття двох скельних святилищ у с. Космач Косівського району Івано-Франківської області. Встановлено їх сакральну топографію, конструктивні особливості; здійснено опис та інтерпретацію скельних скульптур і рельєфів; зроблено спробу дешифрування імагограм і писемних знаків.

Ключові слова: скельні святилища, ритуальні й жертвні камені, імагограми, ідеограми.

Скельні святилища і ритуальні (культові) камені в Україні загалом і в Карпатах зокрема залишаються найменш вивченою групою історико-археологічних пам'яток.

У науковій літературі досі немає чітких визначень стосовно категорій скельних культових комплексів. Одним з найбільш поширених є поняття “культові камені”. Під ним розуміють один або кілька каменів, з якими пов'язана давня обрядово-ритуальна традиція і які відзначаються наявністю викутих різноманітних зооморфних чи антропоморфних зображень, знаків і символів (хрести, стопи людей, лапи тварин, чашоподібні заглибини (écuelles) тощо). Комплекс культових каменів, скель може становити святилище – релігійний і громадський центр стародавнього населення. При цьому важливе значення мають топографія священного місця, його композиційно-планувальна структура, просторово-астрономічні орієнтації.

Перші відомості про скельні святилища на Прикарпатті дійшли до нас ще з давніх часів. Розповідаючи про річку Тірас (Дністер) і грецьку колонію в її пониззі, “батько історії” Геродот у V ст. до н. е. повідомляв про стопу Геракла довжиною два лікті, що знаходилась на одній з дністровських скель. Оповідання Геродота про стопу Геракла має важливе значення в тому розумінні, що вказує на доісторичну сакральну традицію нанесення зображення ступнів ніг на скельних останцях Прикарпатського ареалу¹. До того ж розповідь Геродота опосередковано засвідчила наявність у цьому регіоні культового об'єкта, ритуального священного місця, на якому лише й могла знаходитися стопа Геракла як його головна складова. Оскільки стопа була витиснена на камені Гераклом, прабатьком агафірсів, гелонів і скіфів, які поклонялися йому, то зрозуміло, що вона існувала задовго до них і виникла у міфологічні часи, коли Геракл (солярне божество) і напівдіва-напівзмія (хтонічне божество) вступили у священний шлюб неба і землі й стали родоначальниками багатьох стародавніх народів. Польські дослідники кінця XIX ст. вважали, що стопа Геракла знаходиться десь на Покутті².

У 40-х рр. X ст. “арабський Геродот”, учений-енциклопедист Абуль-Хасан ібн Хусейн, відомий під іменем Аль-Масуді, у своїй праці “Золоті луки” повідомляв про три найзнаменитіші язичницькі храми слов'янського світу, один з яких знаходився на Чорній Горі. За описом він розташований на горі під відкритим небом, а на його каменях були викуті зооморфні й антропоморфні зображення. Тотожність Чорної Гори Аль-Масуді з карпатською Чорногорою доводили вітчизняні й зарубіжні дослідники впродовж XIX–XX століть, зокрема Я.Головацький, А.Фомінцин, А.Ковалевський, В.Бейліс, Б.Томенчук. У кінці липня 2007 р. Карпатською історико-археологічною експедицією було виявлено скельний храм у вигляді петрогліфічних комплексів (скульптура, графіка, рельєф) на вершинах гір Вухатий Камінь і Смотрич, у так званій малій Чорногорі, що біля гори Піп Іван³.

Наукове вивчення культових каменів у Галичині розпочато в середині XIX ст. Першість у дослідженні цієї проблеми належить відомому діячеві “Руської трійці” І.Ва-

гилевичу, який виявив і описав знаки та символи на скельних пам'ятках у Розгірчі, Бубнищі, Уричі. Вагилевич першим усвідомив значення скельних культових пам'яток як наукової проблеми.

Протягом XIX – на початку XX ст. проблемі печерних комплексів, стародавніх культових каменів, зокрема кам'яних антропоморфних фігур, що були виявлені в рівнинній частині краю і викликали особливий інтерес дослідників, присвятили свої роботи Я.Головацький, А.Бельовський, П.Жегота, А.Кірко, Г.Оссовський, А.Шнайдер, В.Деметрикевич, А.Грушецький та інші.

У 70–80-х рр. XIX ст. у Подністров'ї Г.Оссовський обстежив біля 80 скельно-печерних пам'яток⁴. А.Кірко у своїй праці “Покуття з археологічного погляду (1874 р.). Дослідження” подав опис скельного святилища в Хотимирі, а також кам'яної об'ємно-просторової скульптури чоловіка і жінки, виявленої ще у XVIII ст. в с. Велика Кам'янка Коломийського повіту⁵.

Праця А.Шнайдера “Енциклопедія до краєзнавства Галичини” була видана у двох томах у Львові в 1871 і 1874 роках. Автор уперше зробив спробу систематизації виявлених об'єктів, подав окремі повідомлення про знахідки культових пам'яток у гірській частині краю. Однак завершити роботу дослідникові не вдалось.

На початку XX ст. український дослідник В.Карпович (Богдан Януш) на основі тогочасних наукових досліджень видав каталог галицьких старожитностей, у якому описав низку ритуальних каменів, що мали вигляд ідоліної скульптури⁶.

У кінці XX – на початку XXI ст. спостерігається посилений інтерес до культових пам'яток загалом і скельно-петрогліфічних комплексів зокрема. Однією з перших наукових статей, присвячених скельному комплексу Урича, була публікація М.Бандрівського “Про “поганські камені” в Карпатах”. Характерною особливістю пам'ятки є велика концентрація зображень солярної символіки у вигляді кругів і дисків, згрупованих дослідником у 5–6 типів. На думку автора, окремі петрогліфи пам'ятки датуються періодом гальштату і скіфського часу⁷.

Різним аспектам теми культових пам'яток Карпат присвятили свої праці Б.Томенчук, Л.Мацкевий, М.Рожко, М.Стефанович, Г.Марченко⁸, В.Грабовецький⁹, С.Пушик¹⁰.

Про зростання інтересу до цієї проблематики свідчить наукова конференція “Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України”, яка відбулася у Львові в лютому 1995 р. за сприяння Міжнародного фонду “Відродження”.

В останні роки активізовано дослідження скельно-печерних комплексів, культових каменів у різних регіонах України, зокрема Подністров'я.

Загалом, у дослідженні культових пам'яток Карпат зроблено тільки перші кроки. Цей історико-культурний і археологічний феномен ще не став предметом комплексного вивчення. Досі основну увагу дослідники зосереджували на виявленні та описі окремих печерних і наскельних петрогліфічних комплексів, локалізованих у ряді рівнинних, менше – гірських місцевостей. При цьому практично не зауваженою виявилася ціла низка типів пам'яток, зокрема великі скельні культові комплекси, розташовані на гірських вершинах, як це має місце в с. Космач Косівського району. Поза увагою дослідників залишилась численна зооморфна наскальна скульптура, рельєфи і графіка, різноманітні знаково-символічні петрогліфічні комплекси, а також камені-слідовики, чашні камені, сакральні трони та інші елементи ритуальних пам'яток, які зустрічаються в Карпатському регіоні.

У наш час складаються сприятливі обставини для вивчення культових пам'яток Карпат. Протягом 2006–2012 років Карпатською історико-археологічною експедицією локалізовано на території гірської частини Прикарпаття і Буковини більше 50-ти ста-

родавніх скельних культових пам'яток. Найбільша їх концентрація спостерігається на території Косівського й Верховинського районів, зокрема біля сіл Космач, Великий Рожен, Снідавка.

На території с. Космач виявлено два скельні святилища, а також кілька ритуальних каменів. Одне зі святилищ, що має назву "Камінь Довбуша" знаходиться на південно-східному схилі пагорба (790 м над рівнем моря), що за 2,5 км від присілка Завоєли. Присілок є одним з найвіддаленіших від центральної частини Космача. Він розташований на північному заході в долині річки Ставник, що є лівою притокою річки Пістиньки.

На місці, де розташований Камінь Довбуша, зосереджено понад 20 кам'яних брил світло-сірого ямненського пісковика. Вони розкидані на пасовищі, що прилягає до пологої дороги. З північної сторони до пам'ятки підступає глибокий яр, зарослий лісом.

У вивченні стародавніх культових пам'яток важливе значення має топографія священного місця – планувально-композиційна структура, розташування складових частин святилища та їх сакральні-символічний зміст.

У центральній частині святилища проводились ритуальні обрядодії, пов'язані з фіксацією зимового і літнього сонцестоянь. Ці астрономічні явища алегорично зображались у вигляді тварин. Шляхом великих сколів і підтісувань скельним останцям надано зооморфний вигляд. Найбільший камінь, заввишки до 8 м, має подобу змії. Її голова піднята високо вгору. Вона зорієнтована в південно-східному напрямі. Глибоким рельєфом виділено ліве око. Верхня частина голови, зокрема привідкрита паща, покрита видовбаними рівчачками у вигляді "луски" (рисунок 1).

Направленість голови змії на південний схід, тобто в напрямі сходу Сонця в день зимового сонцестояння, вказує на те, що вона виступала алегорією річного циклу, космічного закону, нового року, де час і простір зливаються в єдиний хронотоп. Відкрите ліве око тварини символізувало відродження світу, подібно до етрусської, шумерської міфологічної традиції, за якою головним напрямом сакрального космосу був південь, а не північ, як у стародавніх греків і римлян, у зв'язку з чим права (західна) сторона була пов'язана зі смертю, а ліва (східна) – з життям, відродженням^{11*}.

Гігантська голова змії звужується до шиї, яка переходить у масивне тіло, що в основі сягає 7 м і видовжене в західному напрямі. Фактичним його продовженням з прогалиною в 1 м є продовгуватий камінь завдовжки 7,5 м, заввишки 2,5–3 м. Він викутий у формі змії, що спускається зверху вниз у західному напрямі. Її тіло спирається на дві опори, між якими є двометрова виїмка (грот), а виділена й заокруглена голова заввишки 2,5 м лежить на землі. Ледь відкрита паща переходить у поздовжній рівчак. Задня опора має чіткі сліди підтісувань. Від ока до середини тіла викуто кутові зображення (рисунок 2).

Безпосередньо перед першим, найвищим каменем, у вигляді змії, у протилежному до нього північно-східному напрямі, лежить висічене з каменю об'ємно-просторове зображення зооморфа у вигляді теляти, бика. Нахилене вперед, поставлене на коліна й завалене на лівий бік, тіло тварини сягає 5 м довжини і 2,3 м висоти. Виразно окреслені нахилена до землі голова, праве око, вухо, а також морда. Його голова направлена на північний схід, де сходить Сонце в день літнього сонцестояння (рисунок 3).

У переважній більшості стародавніх міфологічних систем бик виступав уособленням небесної, солярної чи лунарної, батьківської традиції. На ряді карпатських свя-

* На відміну від стародавніх греків і римлян, пелазги, етруски, шумери в сакральному космосі орієнтувались не на північ, а на південь, а тому сприймали ліву сторону як сприятливу, східну, а праву – зловіщу, західну.

тилищ Сонце зображено як щойно народжене, у вигляді бика (Чорногора) або великого круга (Терношори, Писаний Камінь).

Скульптурні зображення бика і змії, очевидно, слід віднести до найархаїчніших пластів міфологічної свідомості, пов'язаних з Великою Богинею, яку архетипно зображали у вигляді жінки, змії, жаби, птаха та в десятках інших образів. Культ Богині-Матері був поширений у період неоліту в доіндоєвропейській Європі й традиційно пов'язувався з мегалітичною культурою. За календарною інтерпретацією в час зимового сонцестояння при повному Місяці Велика Богиня народжувала Сонце, тобто молодого солярного бога (Гея–Уран), якого часто зображали у вигляді бика. Тим самим започатковувалась чоловіча уранічна традиція, яка згодом вела до втрати Великою Богинею контролю над Сонцем і небесами на користь чоловічого божества. Однак у своїй первісній формі Велика Богиня ще з епохи палеоліту була володаркою сакрального космосу, в тому числі Сонця і Місяця¹². На святилищі в Завоєлах, як і в інших священних місцях Карпат, первісно була закладена міфоритуальна ідея Великої Богині у вигляді змії і новонародженого бика – Сонця (Урана, Індри, Ану). Скульптурне зображення змії направлено на південний схід (зимове сонцестояння), бика зорієнтовано на північний схід (літнє сонцестояння). Протягом року Сонце завжди сходить у межах цієї дуги горизонту.

Проведені спостереження в день літнього сонцестояння 22 червня 2011 р. показали, що фіксація сходу Сонця відбувалась у вузькому скельному проході між каменями 3 і 5. Для чіткості фіксації перших променів світила на прошліфованій поверхні підніжжя жертовного каменя виявлено продовгуваті заглибини, вище витесано спеціальний майданчик для спостережень, сходи, що ведуть до нього. Усе це давало змогу фіксувати основні точки руху Сонця і Місяця протягом року.

Відомий французький археолог і етнолог середини ХХ ст. А.Леруа-Гуран дослідив печерні палеолітичні пам'ятки франко-кантерберійського регіону. Різноманітні скульптурні, рельєфні та графічні зображення були ним систематизовані за трьома хронологічними періодами. Зокрема, скульптурні зображення були віднесені до найстародавніших і склали групу пам'яток першого рівня, рельєфні (барельєфні) – до другого хронологічного періоду і графічні – до третього. Таким чином, за А.Леруа-Гураном великі скельні скульптурні зображення на святилищі в Завоєлах (змія, бик), слід віднести до найстародавнішого міфоритуального пласту. Інші рельєфні й графічні зображення – до другого і третього хронологічних періодів.

Скульптурні зображення на святилищах відомий московський шумеролог, дослідник Кам'яної Могили А.Кифішин трактує як імагограми* А (першого рівня), а рельєфні й графічні, відповідно, як імагограми Б (другого рівня) і С (третього рівня). Імагограми відносять до найстародавніших міфоритуальних символічних систем.

На східній верхній стороні скелі, якій надано вигляд змії, розміщено унікальний петрогліфічний комплекс, розділений глибокими рівчачками на три частини. У лівій частині міститься об'ємне зображення жука-рогача (оленя). За класифікацією К.Ліннея 1758 р. він має назву *Lucanus cervus*. Його синонімом є жук-скарабей (*Scarabaeus cervus*). Від наскального жука-оленя в різні сторони відходять “промені”, що вказує на солярний характер зображення. Нижче викуто знак у вигляді букви Т. Такий знак виявлено на святилищах у Терношорах, на Лисині Космацькій, у Білих Ославах та в інших священних місцях Карпат. Болгарський учений Т.Стойчев відносить його до солярних знаків скельних календарних святилищ епохи міді – бронзи (рисунок 4).

* Імаго (з латинської) – образ, профіль.

Шумеролог А.Кифішин знак Т трактує як шумерську священну ідеограму – *Me*, що означає “наперед визначення (“предопределение”) богів”. Санкт-петербурзький шумеролог професор В.Афанасьєва перекладає її як “цьому бути”. Зв’язок знака Т зі світилом і світом богів указує на його сакральне космічне значення і сприйняття як усезагального закону.

Жук-олень (рогач) поширений у карпатському регіоні. В народних віруваннях його сакралізовано й названо Божим волом. За повір’ям, убивати Божого вола суворо заборонено, оскільки цим людина накличе на себе лихо, смерть.

Найбільша середня частина скельного виступу містить графічні імаограми – профільні зображення тварин, зокрема бика з великими рогами. Нижче зображено змію, що згорнулася кільцем; навпроти неї – ведмедя, який правою лапою, з випущеними кігтями, наносить удар змії (рисунок 5).

Праворуч викуто символ повного Місяця, а також знаки ромба з трикутниками за сторонами світу і перехрещений круг.

Нижній ряд графічних імаограм містить профільні зоо- й антропоморфні зображення, зокрема, зліва направо: павука, що спускається зверху, правий профіль антропоморфа, а також мамонта, нижче якого викуто Місяць-молодик, знак створення світу (рисунки 6, 7).

У народних віруваннях павук уособлює Творця світу. Відомий український етнограф В.Скуратівський зафіксував стародавні уявлення про павуків як креативну, світотворчу силу. За народними віруваннями, саме павуки “заснували світ”. На Прикарпатті традиційно перед Різдом робили із житньої соломи “павуків” і підвішували їх на кінській волосині до сволюка хати¹³.

Отже, петрогліфічний комплекс на східній найвищій стороні скелі складається з верхнього і нижнього рядів імаограм зоо- та антропоморфів, згрупованих по дві трійки персонажів. Загальний композиційний і змістовий контекст зображень передає космогонічні уявлення стародавніх людей про створення богами світу, небесних світил – Сонця і Місяця, а також людей і тварин.

Скельні графічні зображення Космацького святилища А.Кифішин трактує як архаїчні прашумерські імаограми. Прашумерськими їх називає, у зв’язку з близькістю до шумерського письма, однак відносить до значно раніших, більш архаїчних ступенів розвитку. Космацькі імаограми подібні до імаограм гроту Коня (синтагми № 5, 13, 23) в Арсі-сюр-Кюр (Бургундія, Франція), виявлених А.Леруа-Гураном і датованих 35 тисяч років до н. е.¹⁴.

Здійснена А.Кифішиним дешифровка імаограм передає зміст верхнього ряду: “Коли Ведмідь (AZ) вступив у битву зі Змією (MUŠ) для дикого Бика (ANU), тоді виникли Сонце і Місяць”; нижнього ряду: “Коли Павук (AN.ZU.ZU), що володіє небесними знаннями, спустився в колісниці на землю, тоді мамонт (AM.SI), який згодом став пралюдиною, завершив творення світу заради дикого Бика”. Дешифрування імаограм верхнього ряду здійснюється зліва направо, нижнього – справа наліво.

Імаограми верхнього ряду передають космогонічну картину створення світу – неба, Сонця і Місяця через конфлікт богів, результатом якого є утвердження нового світопорядку. За архаїчною шумерською міфологічною версією бог Місяця Сін (Ведмідь), який володів *Me* і лірою, з допомогою якої творив світ, вступив у битву з Інанною (Змією), що уособлювала водну стихію, первісний хаос¹⁵. У результаті битви і перемоги над первісною хтонічною істотою було створено організований космос, бінарний світ, відділено небо від землі. Ану утвердився як верховний небесний бог, а Сін став господарем нижнього світу.

Нижній ряд імаограм продовжує космогонічну тему, присвячену створенню земного світу й пралюдини, у якому, крім Павука, брав участь Мамонт. За поширеною міфологічною традицією багатьох народів Мамонт живе під землею або під водою, на дні озер і річок. Його епітетами та іпостасями є “Бик землі”, “Водяний бик”, “Мамонт-риба”, “Мамонт-змій”, яких співвідносили з нижнім світом, водою, царством мертвих. Разом з тим він виступав творцем-деміургом. Підводна стихія Мамонта передана оригінальною технікою виконання його образу на скельному святилищі у вигляді маленьких ямок. Мамонт творить пралюдину з глини, взятої з водяної безодні Абзу.

Таким чином, верхній і нижній ряди імаограм передають найархаїчніші релігійні уявлення стародавніх людей про створення світу й людини.

На триметровій відстані від скельного комплексу на південь знаходиться інша скельна основа висотою біля трьох метрів, на якій міститься виділена з моноліту величезна (4x5 м) горизонтальна з нахилом на захід чотирикутна плита, заввишки понад два метри. На верхній її частині виявлено округлу чашоподібну заглибину, від якої розходяться широкі рівчаки. Як і на інших каменях, на плиті прорізано десятки продовгуватих заглибин – ідеограм у різних комбінаціях. Плита була жертovníком святилища і становила південну, головну, сакральну-просторову точку в його композиційно-планувальній структурі.

У північно-східному напрямі від жертovníї плити, паралельно до скелі, у формі змій, направленої на захід, знаходиться камінь, якому надано зооморфного вигляду. Його довжина – 7 м, висота – 2,5 м. З південного боку він має подобу голови собаки, направленої на схід. На його видовженій морді виділено ніс, ряд зубів, язик, що звисає донизу. На камінь нанесено хрести, викуто решіткові продовгуваті зображення, а також чашоподібні заглибини, рівчаки-ідеограми (рисунок 8, 9).

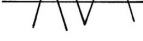
У міфоритуалістиці образ собаки амбівалентний. Він виступав провідником і охоронцем потойбічного світу. Міфологічна традиція наділяла собак езотеричним досвідом і даром віщування. Їх часто приносили в жертву божеству.

Із західного боку на камінь нанесено численні рівчаки в різноманітних комбінаціях, з північно-західного – ящероподібну голову, на якій продряпано Х-подібний знак.

У північно-західному напрямі від жертovníї каменя виступає ще один скельний останець, що стоїть на схилі пагорба. Йому надано вигляд голови ящера, яка піднята на висоту 5,5 м. Вона звужується донизу і має в основі понад 2 м.

У різних частинах святилища є ще з десяток менших каменів. На більшості з них викуто різноманітні петрогліфи у вигляді хрестів, ромбів, трикутників, кругів, кутових композицій, продовгуватих рівчаків і чашоподібних заглибин.

Праворуч від жертovníї каменя, на прошліфованій горизонтальній скельній по-

верхні викуто ідеограму, що складається з перекреслених ліній: , поруч п'ять знаків людської стопи (рисунок 10). Ідентичні писемні знаки свого часу були виявлені дослідниками М.Рудинським і Б.Михайловим на Кам'яній Могилі, а Г.Хакстейблом – у Чатал-Гуюці (Туреччина). Силабарій А.Кифішина, опублікований у його книзі “Древнее святилище Каменная Могила”, містить колекцію подібних писемних знаків. До того ж, цю ідеограму він привів у відповідність до подібного шумерського писемного знака згідно з “Шумерським лексиконом” А.Даймеля. Отже, за силабарієм А.Кифішина, ідеограма, виявлена на Кам'яній Довбуша в Завоєлах (Космач), означає пошумерськи: nup (цариця підземного світу)¹⁶. Це перша прочитана ідеограма, виявлена

на карпатському скельному святилищі. Загалом, за останні роки їх знайдено десятки, сотні, які чекають ще свого дешифрування.

Зауважено, що скелі, яким надано зооморфного вигляду, мають різновекторну просторову орієнтацію. Зокрема “голова собаки” зорієнтована на схід. Скеля навпроти у вигляді продовгуватої змії спрямована на захід. Їхнє розміщення дає змогу фіксувати дні весняного й осіннього рівнодень.

Відповідні просторові орієнтації надані й алеям, прокладеним між мегалітами. Одна з них проходить ліворуч від жертовного каменя й спрямована з південного сходу на північний захід. Кам’яні стіни ритуальної алеї завдовжки 20 м на висоті 2,5 м від землі вирівняні й прошліфовані.

На відстані 30 м від святилища на схід міститься візирний камінь у вигляді пагорба, який у сакральній топографії відігравав важливу роль. У народній легендарній традиції це Алатир-камінь, первісний пагорб, з якого почалося створення світу; з-під нього витікали “космічні й земні ріки”.

Візирний камінь підтесаний зі східного боку. Він густо покритий ідеограмами. Раніше з-під нього витікало джерело.

Обстеження біля двох десятків скельних останців, викутих на них зображень, змістова й композиційна сутність останніх указують на наявність у Завоєлах стародавнього святилища, ритуального мегалітичного центру з унікальним для світової практики петрогліфічним комплексом епохи неоліту – енеоліту.

Важливо зазначити й те, що стародавня культова пам’ятка не забута. Вона залишається фактором сучасного релігійного життя. Кожного року 27 вересня, на свято Воздвиження Чесного Хреста, до Каменя Довбуша жителі села здійснюють Хресну ходу. З чотирьох сторін пам’ятки, а також на найвищій скелі, встановлено хрести (рисунок 11).

11 жовтня 2006 р. Карпатська історико-археологічна експедиція виявила на горі Лисина Космацька ще одне скельне святилище. Пам’ятка розташована на південному схилі гори (1464 м), що за 5 км на захід від присілка Плаюци села Космач. Як і в Завоєлах, вона має назву Камінь Довбуша. Святилище являє собою видовжене (10x40 м), зорієнтоване в напрямі схід – захід похиле нагромадження величезних кам’яних плит. Верхні плити масивних розмірів утворюють продовгуватий тунель завдовжки 6 м у напрямі північний схід – південний захід. При вході із західної сторони його висота становить 1,2 м, ширина – 0,8 м, на східній – висота 0,7 м, ширина – 0,5 м. Праву стінку тунелю становить гладка монолітна плита, ліву – дві підігнані одна до одної плити. Чотири верхні гігантських розмірів плити служать перекриттям тунелю. Система підпор, врубів, підкладок складає враження про його побудову. Однак вага деяких плит сягає десятків тонн. Тунель, вірогідно, використовувався для спостережень за світилами.

На північній стороні другої зверху великої плити висічена двометрової довжини ліва стопа, спрямована на північний схід. На поверхні плит виявлено чимало видовбаних округлих, кутових, продовгуватих ліній, а також знак у вигляді букви Т, як і на святилищі в Завоєлах. Як уже зазначалося, цей знак доволі поширений на карпатських святилищах. Як протошумерський писемний знак *Me* його фіксують на святилищі в Чатал-Гуюці, Кам’яній Могилі, болгарських скельних ритуальних пам’ятках.

На календарно-астрономічний характер святилища вказує також ціла низка чашоподібних заглибин (*écuelles*). Їхнє рукотворне походження не викликає сумніву. Всі вони розміщені на горизонтальній поверхні. Більшість має конусоподібну форму. Серед них є великі й малі, глибокі й плоскі.

Усі чашоподібні заглибини можна поділити на дві групи: ліву (північно-західну) і праву (південно-східну) відносно осі тунелю, яка умовно їх розділяє. На лівій стороні святилища зверху вниз півколом розташовано 6 лунок на п'яти каменях. Найвища з них викута на одній з верхніх плит, що розташована ліворуч від тунелю. Вона має круглу форму діаметром 0,07 м, глибиною 0,03 м. Біля неї – продовгуватий метровий рівчак у напрямі північ – південь. Через 1,5 м на краю іншої плити міститься ідеально круглої форми чашоподібна заглибина діаметром 0,1 м, глибиною 0,05 м. Третя – округла заглибина, таких же розмірів, викута на краю великого каменя. Четверта виїмка розташована через 1 м на цьому ж камені й має конусоподібну форму, за розмірами дорівнює другій і третій. Ліворуч від неї у великій заглибині продряпано 6 рівчаків, праворуч – 4. На цьому ж камені за 0,3 м від четвертої лунки знаходиться плоска кругла чашоподібна лунка діаметром 0,2 м, завглибшки 0,04 м. На окремому камені розміщена шоста конусоподібна виїмка діаметром 0,15 м, завглибшки 0,05 м. Зображення колом шести чашоподібних заглибин на каменях можуть мати археоастрономічне значення і символізувати Плеяди, як і на Гарбузівському святилищі біля с. Великий Рожан Косівського району Івано-Франківської області.

На правій (південно-східній) стороні від осі тунелю на двох величезних каменях видобано три жертвні чаші. На першому з них методом контррельєфу з плити виділено округле підвищення, на якому розташована велика конусоподібна лунка діаметром 0,2 м, глибиною 0,1 м, частково заповнена дощовою водою. Біля неї прорізано два неглибокі рівчаки з невеличкою ямкою, за якими є продовгувата плоска виїмка.

На відстані одного метра розташована інша, великих розмірів чотирикутна плита (2,5x3 м), на якій висічено дві найбільші жертвні чаші круглої форми. Діаметр лівої лунки становить 0,21 м, глибина – 0,16 м, правої – діаметр 0,26 м, глибина – 0,18 м. Вони розміщені за 0,4 м одна від одної, постійно заповнені дощовою водою. Плита була жертвником святилища. Тут уперше зафіксовано феномен трьох жертвних чаш, згодом виявлених і на інших культових пам'ятках.

Південній стороні цієї ж плити надано форму фалоса, спрямованого на південний захід з орієнтацією на Говерлу. Під плитою є невеликий наскрізний тунель по лінії південь – північ.

За 2 м від вівтарної плити розташована жертвна яма. Вона знаходиться в північно-західній частині святилища, викладена величезними продовгуватими плитами. Її глибина сьогодні сягає 4 м, ширина – 1,6 м, довжина – біля 5 м. Поперечну стінку ями становлять п'ять поставлених одна на одну плит, якими можна піднятися нагору. Вхід до жертвної ями – з північно-західної сторони. Її дно закидане камінням. Права сторона ями є суцільною плитою, ліву складають три величезні плити з викутими між ними продовгуватими прогалинами. Ліворуч, при вході до жертвної ями, видряпані чотири хрести і ромб.

Неподалік від святилища, на північно-східній його стороні, стоїть брила заввишки близько 3 м. На одній з її вертикальних стінок виявлено зображення голови рисі, збоку – три хрести, а також знак, подібний до вістря стріли. На горизонтальній вершині каменя викуто ліву стопу, підкову, круги.

За 150 м від святилища з південної сторони у двох місцях збереглися фрагменти стін прямокутної форми, завбільшки 3x4 м, викладені з каменю. В обох випадках є тільки три стінки заввишки 1–1,5 м, шириною 1 м.

Календарно-астрономічний характер святилища на Лисині Космацькій підтверджується спостереженнями учасників Карпатської історико-археологічної експедиції Прикарпатського національного університету під час літнього сонцестояння 21–22 черв-

ня 2007 року. 21 червня виявлено, що Сонце, яке заходило за гору, з 20-ї години 40 хвилин до 21-ї години 15 хвилин освітлює жертовну яму. Проміння Сонця було спрямоване точно в яму через верх гори, за яку воно заходило. 22 червня о 5 годині ранку було зафіксовано схід Сонця на лінії кам'яного тунелю. Отже, учасники експедиції стали очевидцями унікального явища, яке буває раз на рік, у день літнього сонцестояння, коли Сонце, зійшовши у максимальній точці північного сходу й описавши по небесній сфері дугу в 260° , зайшло на крайній точці північного заходу. Таким чином, за допомогою кам'яного тунелю й жертовної ями чітко фіксувались межові азимути точок сходу й заходу Сонця в дні літнього сонцестояння. Візирна лінія, яка проходить з північного сходу через тунель на південний захід, спрямована на гору Говерлу, яка, очевидно, виступала природним далеким орієнтиром.

Лисина Космацька має багату легендарну традицію. Збереглося чимало легенд про відьомські шабаші на горі Лисина Космацька на Івана Купала (7 липня).

Локалізація двох скельних святилищ і ряду ритуальних каменів у присілках с. Космач започаткувала відкриття десятків стародавніх культових пам'яток на території Галицької Гуцульщини. Разом зі скельними ритуальними комплексами Писаного Каменя, що біля с. Верхній Ясенів, Снідавки й інших святилищ вони становлять сакральний карпатський мегалітичний пояс, що простягнувся на десятки, сотні кілометрів з південного сходу на північний захід. Він проходить на межі гір, лінією тектонічного розлому, який супроводжується періодичним виходом на поверхню великих масивів скельних останців.

Цей сакральний пояс продовжується у південно-східному напрямі через групу скельних святилищ на Буковині (Протяте каміння, Багна, Кінашка). У північно-західному напрямі він маркується скельними культовими пам'ятками сіл Люча, Микуличин, Дора, Білі Ослави, Лосєва, Пасічна, Манява, Князівське, Грабів, Церківна, Бубнище, Розгірче, Урич, Спас, Лаврів.

Проте в районі сіл Космач, Верхній Ясенів, Снідавка, Розтоки, Великий Рожен, Тюдів, Город спостерігається велика концентрація пам'яток (локалізовано більше 20), які становлять своєрідний сакральний центр. У цьому ряду скельні святилища Космача з їх унікальними петрогліфічними скульптурними і графічними імаограмами, знаками (ідеограмами), археоастрономічною міфоритуальною топографією займають особливе місце і потребують подальшого всестороннього наукового вивчення.

1. Baruch M. *Boże stopki* / M. Baruch. – Warszawa, 1907. – S. 41.
2. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1883. – T. IV. – S. 551.
3. Кугутяк М. Сакральна спадщина Гуцульщини. Т. I. / Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ ; Львів, 2011. – С. 134–183.
4. Сохацький М. З життя і творчості доробку археолога Готфріда Оссовського / М. Сохацький // *Постаті української археології*. МДАТБ. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 76.
5. Кіркор А. Г. Покуття з археологічного погляду (1874 р.). Дослідження / А. Г. Кіркор. – Коломия, 2009. – С. 32–36.
6. Janusz Bogdan *Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej* / Bogdan Janusz. – Lwów, 1918.
7. Бандрівський М. Про «поганські камені» в Карпатах / М. Бандрівський // *Археологія*. – 1989. – № 3. – С. 109–116.
8. Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. – Львів, 1995.

9. Грабовецький В. Скелі й печери Довбуша / В. Грабовецький // Жовтень. – 1975. – № 8. – С. 154–158.
10. Пушик С. Бусове письмо / С. Пушик // Перевал. – 1993. – № 2. – С. 81–97; Пушик С. Скельно-печерні святилища / С. Пушик // Перевал. – 2001. – № 1–2.
11. Кифишин А. Странствие в подземном мире страждущего бога. К реконструкции шумеро-греко-египетского прамифоритуала / А. Кифишин // Сфинкс, или мифология бытия. – М., 2012. – С. 93, 139.
12. Szyjewski A. Etnologia religii / A. Szyjewski. – Kraków, 2008. – S. 470–471.
13. Саннікова Л. Свята Мова Творця у Звичаєх Народу: Етнофеноменологія староукраїнської культури / Л. Саннікова. – К., 2005. – С. 341–342.
14. Кифишин А. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тис. до н. е. / А. Кифишин. – К., 2001. – С. 540–541.
15. Щокін Г. Людство і віра. Всесвітня історія народів і релігій / Г. Щокін. – К., 2005. – Т. II. – С. 171–172.
16. Кифишин А. Указ. соч. – С. 709–710.

Николай Кузутяк

(г. Ивано-Франковск, Украина)

Древние скальные святилища Космача

В статье идет речь об открытии двух скальных святилищ в с. Космач Косовского района Ивано-Франковской области. Установлено их сакральную топографию, конструктивные особенности; осуществлено описание и интерпретацию скальных скульптур и рельефов; сделана попытка дешифровки имагограмм и письменных знаков.

Ключевые слова: скальные святилища, ритуальные и жертвенные камни, имагограммы, идеограммы.

Mykola Kuhutyak

(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The ancient rock sanctuaries of Kosmach

The article deals with the opening of two rock sanctuaries in the village of Kosmach Kosiv district Ivano-Frankivsk region. Their sacred topography, structural features are established; the description and interpretation of the rock sculptures and reliefs is done; the attempt of the imahograms and written symbols is decoding made.

Key words: rock sanctuaries, the ritual and sacrificial stones, imahograms, ideograms.